

DOI 10.52363/2414-5866-2023-1-6

УДК 35:338.48:303

Поступна О.В. д.держ.упр., проф., ННВЦ НУЦЗ України, м. Харків
ORCID: 0000-0002-0622-0966

Степанко О.В. к.держ.упр., НУЦЗ України, м. Харків
ORCID: 0000-0001-7691-4034

Завада Є.Є. здобувачка вищої освіти, ННВЦ НУЦЗ України, м. Харків
ORCID: 0009-0008-1379-9751

Postupna O. Doctor of Science in Public Administration, Professor, Associate Professor of the Department of Management of Educational-scientific-production center, National university of civil defence of Ukraine, Kharkiv

Stepanko O. PhD in Public Administration, Head of Department for Material and Technical Support, National university of civil defence of Ukraine, Kharkiv

Zavada Y. Student, Training Research and Production Centre, National university of civil defence of Ukraine, Kharkiv

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРНОГО ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ: ПУБЛІЧНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ

THEORETICAL PRINCIPLES OF THE STUDY OF DARK MILITARY TOURISM: PUBLIC-MANAGERIAL ASPECT

Узагальнено теоретичні засади дослідження чорного військового туризму. З'ясовано, що у науковій літературі поняття «чорний військовий туризм» не достатньо досліджено. Відсутність усталеного загальноприйнятого поняття чорного військового туризму призводить до того, що цей вид туризму відносять до спеціалізованого, пізнавального, екстремального, пригодницького і, навіть, розважального туризму. Тож, у роботі запропоновано авторський підхід до визначення поняття чорний військовий туризм.

У статті визначено види чорного військового туризму: з правової точки зору; по відношенню туриста до подорожі; за ступенем організації; за формами організації. Проаналізовано мотиваційні аспекти відвідування об'єктів чорного військового туризму. Визначено, що мотивація туристів є різною. Враховуючи типи мотивацій та інтереси туристів до об'єктів чорного військового туризму, виділено групи подорожуючих. Також визначено роль органів публічної влади в розвитку чорного військового туризму.

Ключові слова: органи публічної влади, види чорного військового туризму,

історія виникнення, об'єкти чорного військового туризму, форми організації туризму, типи мотивації.

The theoretical foundations of the study of dark military tourism are generalized. It was found that in the scientific literature the concept of "dark military tourism" is not sufficiently investigated. The lack of a well-established generally accepted concept of dark military tourism leads to the fact that this type of tourism is classified as specialized, cognitive, extreme, adventure and even entertainment tourism. Therefore, the author's approach to the definition of the concept of dark military tourism is proposed in the work.

The article defines the types of dark military tourism: from a legal point of view; by the tourist approach to travel; by organization; according to the forms of the organization. The motivational aspects of visiting the objects of dark military tourism are analyzed. It is determined that the motivation of tourists is different. Taking into account the types of motivations and interests of tourists to the objects of dark military tourism, groups of travelers are allocated. The role of public authorities in the development of dark military tourism is also determined.

Keywords: *public authorities, types of dark military tourism, origin, objects of dark military tourism, forms of tourism organization, types of motivation.*

Постановка проблеми. Історія людства насичена та багата подіями, у тому числі війнами, збройними протистояннями. Науковці досліджують історію війн, їх причини, умови, цілі, характер, хід, результати та наслідки. У кожному куточку світу створені військові парки, музеї, меморіальні комплекси. Мільйони туристів з усього світу приїжджають до відомих історичних місць і туристичних об'єктів, щоб дізнатися про події війн та вшанувати пам'ять загиблих.

Україна має великий потенціал та значну ресурсну базу у розвитку чорного військового туризму. На її території збереглося багато об'єктів і місць збройних протистоянь, які відбувались у різні часи. Внаслідок російсько-української війни, що нині триває, з'являються нові об'єкти, які можна віднести до чорного військового туризму. Отже, у разі ефективного управління чорний військовий туризм може стати додатковим джерелом поповнення державного і місцевих бюджетів в Україні, що й обумовило тему дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні засади темного і військового туризму, а також актуальні питання чорного військового туризму висвітлено в працях таких науковців, як І. Дульцева, А. Іванов, В. Ільницький, М. Каднічанська, Д. Каднічанський, М. Кляп, Р. Корсак, В. Кушнар'ов, М. Лущик, М. Матушкіна, О. Поліщук, Ф. Шандор, З. Шильнікова та ін. Позитивно оцінюючи наукові здобутки вчених, слід зазначити, що не достатньо уваги приділено авторами дослідженню сутності, видів та історії виникнення чорного військового туризму.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути історичні аспекти

виникнення чорного військового туризму, визначити його сутність та види; окреслити можливі форми організації чорного військового туризму та з'ясувати роль органів публічної влади в цьому процесі; розглянути мотиваційні аспекти туристів у відвідуванні об'єктів чорного військового туризму.

Виклад основного матеріалу. Еволюційний розвиток людства супроводжується постійною боротьбою за ресурси та виживання. Свідченнями цієї боротьби є згадки про місця битв у писемних джерелах різних часів, знахідки різноманітних видів зброї, що зберігаються у музеях зброї, фортифікаційні споруди та ландшафтні комплекси військового походження (укріплені городища, оборонні вали і рови, кургани, окопи, вирви від вибухів, ДЗОТи, ДОТи, бліндажі, бункери), місця поховання загиблих воїнів тощо. Ці атракції є потужним ресурсом для розвитку туризму. Люди цікавляться минулими подіями, їх приваблюють історичні місця та пам'ятки великих битв, деякі з них із задоволенням приміряють на себе військові обладунки, відвідують фестивалі військово-історичної реконструкції відтворення відомих історичних битв, що мали місце у минулому. Є й такі туристи, які із задоволенням знайомляться із сучасними військовими об'єктами, озброєнням та цікавляться збройними конфліктами, що відбуваються у світі. Все це сприяє розвитку чорного військового туризму.

Зауважимо, що в туризмознавстві чорний військовий туризм не достатньо вивчений, його здебільшого відносять до «темного» туризму, який є різновидом пізнавального та/або екстремального туризму. Цей вид туризму часто називають чорним, похмурим, скорботним туризмом, туризмом жорстокості та жаху. За твердженням А. Іванова, «темний» туризм «пов'язаний з відвідуванням кладовищ та захоронень, місць катастроф, стихійних лих та масових смертей людей, а також місць, пов'язаних з містикою» [2].

Широкого поширення «темний» туризм (англ. «dark tourism») набув у 2000 р., коли у світ вийшла друком книга професора Шотландського університету М. Фоулі та Дж. Леннона «Темний туризм» [1]. Ще в Давньому світі публіку приваблювало дивовижне для нашого часу видовище – бої гладіаторів, що відбувались у римському Колізеї – місці публічних страт. Пізніше трагічними місцями в історії людства стали: Віа Долороза – вулиця в Єрусалимі – шлях Ісуса Христа до місця розп'яття; гробниці фараонів – давньоєгипетські захоронення вождів; лондонський Тауер – фортеця, одна з найстаріших історичних споруд Великої Британії, що тривалий час слугувала резиденцією англійських монархів та ін.

Раніше люди самотійно вирушали до трагічних місць, щоб їх побачити на власні очі. Першою організованою екскурсією стала залізнична екскурсія до місця страти двох засуджених убивць в Корнуоллі (1839 р., Великобританія). В середині XIX ст. британським підприємцем Т. Куком були організовані перші поїздки туристів до місць боїв часів Громадянської війни в Америці. Тоді ж, а саме через декілька років після закінчення Кримської

війни за ініціативою американського письменника М. Твена туристи відвідали російське місто Севастополь [9, с. 587]. На професійному рівні перший у світі маршрут «темного» туризму розробили американські туроператори. Вони возили туристів до місця катастрофи дирижабля «Гінденбург», що сталася в 1937 р. на авіабазі Лейкхерст у м. Манчестер Тауншіп (штат Нью-Джерсі, США).

Зазначимо, що до складових «темного» туризму зазвичай відносять:

- туризм катастроф («тури лиха») – відвідування місць катастроф природного та техногенного характеру;
- містичний туризм – подорожі по місцях з паранормальною активністю;
- некропольний туризм – відвідування місць поховання відомих людей та кладовищ;
- туризм смерті (танатотуризм) – відвідування місць з трагічною історією: концентраційні табори смерті, в'язниці, райони серійних вбивць та ін.

Окремим видом туризму вважають військовий туризм. У літературних джерелах можна зустріти назви-синоніми: воєнний туризм, мілітарі туризм, зброярський туризм. Військовий туризм спрямований на відвідування подорожуючими місць боїв та історичних битв, військових об'єктів і полігонів, бойових морських кораблів і підводних човнів. Також туристи можуть взяти участь у військових навчаннях та маневрах, покататися на військовій техніці, постріляти зі зброї на полігонах і тирах, у якості глядачів відвідати воєнні концтабори і в'язниці [8, с. 48]. Виходячи з мети військового туризму, можна виокремити його складові:

- військово-пізнавальний туризм – відвідування історичних місць боїв, військових музеїв, виставок, меморіалів;
- військово-пригодницький (мілітарі туризм) – поєднання пізнавального туризму з активним відпочинком – відвідування об'єктів і споруд історичних бойових дій, військової техніки та спорядження, участь у військових навчаннях і маневрах, проживання у казармах або на території військової частини, участь у програмах військової підготовки, скаутинг тощо;
- військово-подієвий туризм (військово-історичні реконструкції бойових дій) – відвідування масштабних реконструкцій історичних битв, безпосередня участь у цьому процесі;
- зброярський туризм – відвідування військових об'єктів і полігонів, магазинів зброї та ножів, стрільба з різних видів зброї, стрітбол чи пейтбол;
- воєнний туризм – відвідування «гарячих» точок планети та місць бойових дій [3; 5; 8].

На підставі вищезрозглянутого вважаємо, що чорний військовий туризм є синтезом темного і військового туризму та заслуговує на виокремлення його як самостійного виду туризму. Його ідея полягає у зібранні інформації про причини, характер, хід і наслідки війни. Зазначимо, що війна –

це «соціально-політичне явище, що являє собою одну з форм розв'язування засобами збройного насильства суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, національних, територіальних, релігійних та інших суперечностей між державами, народами, націями, класами, соціальними групами» [7]. На підтвердження правильності назви саме військового, а ні воєнного туризму зазначимо, що головним і вирішальним знаряддям війни виступають збройні сили, військо, військовослужбовці. Військовий не може брати участь у війні, не маючи сучасної зброї та військової техніки, які виступають засобом ураження, тож складовим елементом чорного військового туризму є вивчення озброєння військових, військової тактики, правил ведення війни. В цілому, слід зазначити, що війна несе зло, біль, страждання, смерть, жорстокість, руйнування й жах. Вона є негативною, сумною сторінкою в історії людства, тож даремно все, що з нею пов'язано відносять до чорного спектру вражень. Звідси, пропонуємо чорний військовий туризм розглядати як вид пізнавального туризму, подорожі у якому організуються з метою відвідування туристичних атракцій, пов'язаних з війнами (збройними конфліктами), які мають особисте історичне значення, резонанс чи інтерес для відвідувачів. Головним завданням чорного військового туризму є збереження в пам'яті народу правдивої інформації про події воєнного часу, про героїчне минуле та трагедію народу, яку несе війна.

Тепер розглянемо види чорного військового туризму та форми його організації. Насамперед зазначимо, що сьогодні у світі існує велика кількість об'єктів і місць історичних битв, які можна віднести до чорного військового туризму. З правової точки зору можна виділити легальні і нелегальні тури. Нелегальний тур чорного військового туризму зазвичай організовується безпосередньо в зону військового конфлікту та характеризується великою вартістю й відсутністю гарантування безпеки життя і здоров'я туристу [6, с. 249]. На нашу думку, нелегальні тури взагалі не можна відносити до туризму, оскільки вони не мають правового підґрунтя й порушують загальноприйняті норми організації подорожей. Щодо легальних турів, то вони організуються туроператорами в рамках правового поля тієї країни, до якої організовується туристичний тур.

По відношенню туриста до подорожі як до дії, у чорному військовому туризмі можна виділити:

— активні види – їх підвиди: мілітарний туризм – використання військової техніки, зброї; військово-подієвий туризм – участь у реконструкціях відомих історичних битв, фестивалів, шоу-програмах; військово-патріотичний (ігровий) туризм – участь у спортивно-військових таборах та ін.;

— пасивні види – їх підвиди: пізнавальний туризм – відвідування військових музеїв, виставок, конференцій, історичних комплексів, панорам, військових об'єктів і полігонів; екскурсійний туризм – відвідування місць бойової слави, історичних битв тощо.

За ступенем організації, є організований і неорганізований вид туризму. Організований тур чорного військового туризму зазвичай розробляється і реалізується туроператорами. Під час неорганізованого туру туристи можуть зустрітися з ветеранами, товаришами по службі, поспілкуватися зі свідками збройного конфлікту чи війни; можуть самостійно відвідати місця колишніх бойових дій чи військових об'єктів, якщо вони є доступними для туристів. Найчастіше чорний військовий туризм представлено двома видами: екскурсійними поїздками та меморіально-музейними експозиціями.

За формою організації у чорному військовому туризмі виділяють груповий, індивідуальний, індивідуально-груповий (тури споживачі туристичних послуг купують індивідуально, а обслуговування здійснюється в групі) та сімейний. Організаційними формами чорного військового туризму є автобусні та піші оглядові й тематичні екскурсії; військові змагання, фестивалі, шоу-програми; зустрічі з військовими, ветеранами, свідками подій; проживання на території військового об'єкта / частини тощо.

Не дивлячись на наведенні значної кількості підходів до визначення видів і форм організації чорного військового туризму, він все ж таки не став масовим, а продовжує залишатися локальним явищем. У країнах, які мали або мають сьогодні збройні конфлікти / війни, чорний військовий туризм знаходиться на стадії становлення. Проте в світі існує велика кількість розроблених турів і маршрутів по травматичним місцям війн, на будь-який смак, навіть для вибагливих туристів.

Впевнено можна стверджувати, що майже кожна людина хоча б раз у своєму житті відвідувала об'єкт чорного військового туризму. З етичної точки зору, він є дуже суперечливим. З одного боку, це місця травматичні й під час екскурсій одні люди відчують емоційне збудження, інші – ейфорію, а деякі просто люблять відчувати страх. З іншого – це місця історії та пам'яті про героїчну боротьбу народу, спосіб пам'ятати минуле та вшановувати загиблих людей. У будь-якому разі чорний військовий туризм позитивно впливає на особистість: «змінює світоглядне життя людини; допомагає змінити повсякденну буденність; дозволяє проявити творчість особистості; надає можливість вивчити історію свого народу та рідного краю» [4]. Найголовнішим в організації чорного військового туризму є поєднання інтересу туристів до місць військових дій і смерті з етичними питаннями – прояв поваги до потерпілих та загиблих.

Слід зазначити, що мотивація туристів відвідати той чи інший об'єкт чорного військового туризму є різною. Щодо мотивів туристів відвідувати об'єкти чорного військового туризму, то на думку М. Лущик, вони відповідають типам мотивації відвідування об'єктів військової спадщини. Автор наводить такі мотивації:

— фактична (конкретна) мотивація – відвідування з метою досягнення об'єктивності та фактичності військово-туристичного потенціалу

(найбільш актуальна для вчених, які шукають детальні відповіді на конкретні військові питання та факти);

— міфічна мотивація – військова спадщина базується на розмитому фактичному тлумаченні події (битва) або характеристики обладнання, яке згодом стає міфічним, перекошеним та відмінним від реальності;

— соціальна мотивація – військова спадщина подається так, що пояснює факти, суто з академічною інтерпретацією, яка враховує всі погляди / всі сторони;

— етнічна мотивація – військова спадщина використовується для підтримки міфічного сприйняття, підтримки соціально виправданого статус-кво (має важливе значення для вірувань етносів, певної нації або групи) [6, с. 246].

Група українських вчених [9] визначають інші типи мотивації, а саме:

— психологічна мотивація – задовольняється бажання туриста відійти від повсякденності, побачити щось нове, необхідність змінити обстановку;

— міжособистісна мотивація – зумовлена потребою у встановленні необхідних людині соціальних контактів, відмінних від звичних (нові знайомства з мандрівниками, місцевими жителями та ін.);

— культурна мотивація – зумовлена бажанням дізнатися більше про інші країни, їх культуру та релігію;

— глобалізаційна мотивація – збільшення уваги людей до проблем, які існують на території окремої країни.

Однак, на нашу думку, перелічені типи мотивацій притаманні будь-якому виду туризму і не відображають особливості ані «темного» туризму, ані чорного військового туризму. В цілому слід зауважити, що інтерес туристів до об'єктів і місць чорного військового туризму викликаний цікавістю (бажання почути правдиву інформацію про військові події), пошуком новизни (дізнатися що-небудь нове), вшануванням пам'яті загиблих воїнів, наявністю великою кількістю об'єктів чорного військового туризму. Проте найголовніша причина, яка спонукає туристів до відвідування цих об'єктів – це отримання певних емоцій: страху, захопленості, ностальгії, любові, турботи, співпереживання, гордості, вдячності та ін.

Визначення мотивів і інтересів туристів дозволяють виділити серед подорожуючих певні групи:

1) туристи, для яких об'єкти чорного військового туризму мають особисте і емоційне значення, несуть відчуття зв'язку зі своєю військово-культурною спадщиною;

2) туристи, які не мають особистого відношення до об'єктів чорного військового туризму та відвідують їх з пізнавальною метою;

3) амбівалентні туристи, які відвідують об'єкти чорного військового туризму з метою пошуку правдивої інформації та прагненням побачити все на власні очі.

Аналіз інтересів, мети та мотивації туристів, які відвідують об'єкти

чорного військового туризму, дозволяє дійти висновку, що його не можна відносити до масового туризму, хоча він і є видом пізнавального туризму. Скоріше чорний військовий туризм може зацікавити обмежену частку населення, яка є емоційно стійкою та/або можуть керувати своїми емоціями. Оскільки дані об'єкти викликають суперечливі відчуття, а їх відвідування часто вважається аморальним, то організація таких подорожей має бути ретельно продумана й підготовлена як туристичними операторами, так і органами публічної влади, у функціональні обов'язки яких входить забезпечення доступу до об'єктів чорного військового туризму, підтримка їх належного стану та розвиток туризму на даній території.

Висновки. Узагальнення теоретичних засад дослідження чорного військового туризму свідчить про те, що у науковій літературі дане поняття не достатньо досліджено. Пояснити це можна тим, що: по-перше, чорний військовий туризм є інноваційним напрямом у туризмі; по-друге, цей вид туризму є психологічно-травматичним явищем, оскільки пов'язаний зі смертями, стратами, каліцтвом та руйнуваннями.

Відсутність усталеного загальноприйнятого поняття чорного військового туризму призводить до того, що цей вид туризму відносять до спеціалізованого, пізнавального, екстремального, пригодницького і, навіть, розважального туризму. На підставі аналізу наукових дискусій у роботі запропоновано авторський підхід до визначення поняття чорний військовий туризм і пропонується його розглядати, як вид пізнавального туризму, подорожі у якому організуються з метою відвідування туристичних атракцій, пов'язаних з війнами (збройними конфліктами), які мають особисте історичне значення, резонанс чи інтерес для відвідувачів.

Список використаних джерел:

1. Білоус С. В., Красько А. Б., Масюк Ю. О. Економіка міжнародного готельно-ресторанного бізнесу: інноваційні аспекти розвитку. *Перспективи розвитку територій: теорія і практика* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти і молодих учених, Харків, 19-20 листопада 2020 р. / ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, Рада молодих вчених при МОН України, ОНЕУ, НТУ «Дніпровська політехніка» [та ін.]. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2020. С. 109.

2. Іванов А. М. «Темний» туризм як один з перспективних видів туризму. *Бізнес-навігатор*. 2011. № 5 (26). С. 187.

3. Каднічанський Д., Каднічанська М. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації. Матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. «*Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід*» (м. Львів, 9 жовтня 2020 р.). Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. С. 132-135.

4. Корсак Р., Ільницький В. Сучасні тенденції розвитку військового туризму в Україні. *Тенденції розвитку туристичної індустрії в умовах гло-*

балізації : матеріали I-ої Міжнар. наук.-практ. конф., 27-28 квітня 2017 р. Ужгород : ПП «Інватор», 2017. С. 85.

5. Кушнар'ов В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстремального та пізнавально-розважального туризму. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. 2018. № 1. С. 107-118.

6. Лущик М. В. Про поняття та види військового туризму. *Наукові перспективи*. 2021. № 7 (13). С. 241-254.

7. Пилявець Р. І. Війна. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія* / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. URL : <https://esu.com.ua/article-34448>.

8. Сучасні різновиди туризму : навч. посіб. / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор. Київ : Знання, 2011. 334 с.

9. Шильнікова З. М., Дульцева І. І., Матушкіна М. В. Тенденції розвитку «темного» туризму та його мотиваційні аспекти. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 22. С. 586-591. URL : <http://global-national.in.ua/archive/22-2018/112.pdf>.

References:

1. Bilous S.V., Kras'ko A. B., Masiuk Yu.O. Ekonomika mizhnarodnoho hotel'no-restorannoho biznesu: innovatsijni aspekty rozvytku [Economics of the international hotel and restaurant business: innovative aspects of development]. *Perspektyvy rozvytku terytorij: teoriia i praktyka* : materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. zdobuvachiv vyschoi osvity i molodykh uchenykh, Kharkiv, 19-20 lystopada 2020 r. / KhNUMH im. O.M. Beketova, Rada molodykh vchenykh pry MON Ukrainy, ONEU, NTU «Dniprovs'ka politehnika» [ta in.]. Kharkiv : KhNUMH im. O.M. Beketova, 2020. S. 107-110.

2. Ivanov A. M. «Темный» туризм як один з перспективних видів туризму ["Dark" tourism as one of the promising types of tourism]. *Бізнес-навігатор*. 2011. № 5 (26). С. 186-191.

3. Kadnichans'kyj D., Kadnichans'ka M. Militarnyj turizm: problematyka terminolohii ta klasyfikatsii [Military tourism: issues of terminology and classification]. *Materialy KhIV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Неографія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід»* (м. Львів, 9 жовтня 2020 р.). Львів : LNU imeni Ivana Franka, 2020. S. 132-135.

4. Korsak R., Il'nyts'kyj V. Suchasni tendentsii rozvytku vijs'kovoho turizmu v Ukraini [Modern trends in the development of military tourism in Ukraine]. *Tendentsii rozvytku turystychnoi industrii v umovakh hlobalizatsii* : materialy I-oi Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 27-28 kvitnia 2017 r. Uzhhorod : PP «Інватор», 2017. С. 84-86.

5. Kushnar'ov V., Polischuk O. Militari-turizm iak innovatsijnyj

napriamok ekstrymal'noho ta piznaval'no-rozvezhal'noho turyzmu [Military tourism as an innovative direction of extreme and educational and entertainment tourism]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu kul'tury i mystetstv.* 2018. № 1. S. 107-118.

6. Luschyk M. V. Pro poniattia ta vydy vijs'kovoho turyzmu [About concepts and types of military tourism]. *Naukovi perspektyvy.* 2021. № 7 (13). S. 241-254.

7. Pyliavets' R. I. Vijna [War]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: onlajn-versiia* / redkol.: I. M. Dziuba ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy, 2005. URL: <https://esu.com.ua/article-34448>.

8. Suchasni riznovydy turyzmu [Modern types of tourism] : navch. posib. / M. P. Kliap, F. F. Shandor. Kyiv : Znannia, 2011. 334 s.

9. Shyl'nikova Z. M., Dul'tseva I. I., Matushkina M. V. Tendentsii rozvytku «temnoho» turyzmu ta joho motyvatsijni aspekty [Trends in the development of "dark" tourism and its motivational aspect]. *Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky.* 2018. Vyp. 22. S. 586-591. URL: <http://global-national.in.ua/archive/22-2018/112.pdf>.